

ЎТМИШГА НАЗАР

9 ЖИЛД, 9 СОН

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

ТОМ 9, НОМЕР 9

LOOK TO THE PAST

VOLUME 9, ISSUE 9



ТОШКЕНТ-2026

Бош мухаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Муртазаева Рахбар Хамидовна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Бош мухаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Джураева Нилуфар Далибаевна
тарих фанлари номзоди, профессор,
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

ТАҲРИРИЙ МАСЛАҲАТ КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ | EDITORIAL BOARD

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор, академик,
Ўзбекистон Миллий университети

Бобожонова Дилором Бобожонова
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

Юнусова Хуршида Эркиновна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Аширов Адхам Азимбаевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
ЎзР. ФА. Тарих институти

Агзамова Гулчеҳра Азизовна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
ЎзР. ФА. Тарих институти

Бурдиашвили Майя
тарих фанлари доктори (DSc),
Телави давлат университети

Кожакеева Ляззат Темировна
тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
Хотин-қизлар давлат педагогика университети

Аминова Азиза Марксовна
тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
Навоий давлат педагогика институти

Ульжаева Шохистахон Мамажоновна
тарих фанлари доктори (DSc),
Тошкент ирригация ва кишлок хужалигини механизациялаш мухандислари институти
Миллий тадқиқот университети

Худайкулов Тулқин Дўстбоевич
Тарих фанлари доктори (DSc)
Шаҳрисабз дала педагогика институти

Гоффоров Шокир Сафарович
тарих фанлари доктори (DSc), профессор
Самарқанд давлат университети

Эргашева Юлдуз Алимовна
Тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Қариш давлат техника университети

Халикова Рахбар Эргашевна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Тошкент давлат техника университети

Ишанходжаева Замира Райимовна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Эшов Боходир Жўраевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор
Қариш давлат университети

Махкамova Надира Рахмановна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Тошкент ахборот технологиялари университети

Кебадзе Мадонна
тарих фанлари доктори (DSc),
Телави давлат университети

Абдуллаева Яхшибека Атамуратовна
тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
Нукус давлат педагогика институти

Мустафаева Нодири Абдуллаевна
тарих фанлари доктори (DSc),
Ўзбекистон Фанлар академияси

Ерметов Аваз Абдуллаевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Хайдаров Ғайратбек Мирзапўлатович
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Андижон давлат университети

Рашидов Ойбек Расулович
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Расулов Абдуллажон Нуриддиневич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор
Наманган давлат университети

Ковалев Борис Николаевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор
Санкт-Петербург Тарих институти

Кобзева Ольга Петровна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Ауанасова Алима Мусировна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Қозогистон давлат тарихи институти

Бегалинова Калимаш Капсамаровна
фалсафа фанлари доктори (DSc), профессор,
Қозогистон Миллий университети

Хайдаров Муродилла Махмутаевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Тожибоев Музаффар Турдибоевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
ИИВ Академияси

Алиева Лале
тарих фанлари доктори (DSc),
Озарбайжон давлат университети

Саипова Камола Давляталиевна
тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Исмаилова Алмаз
тарих фанлари доктори (DSc),
Догистон мустақил университети

Иноятова Диларам Маниглиевна
Тарих фанлари доктори (DSc), профессор
Ўзбекистон Миллий университети

Таниева Гулдона Мамановна
тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
Низомий номидаги Ўзбекистон Миллий педагогика университети

Дорошенко Татьяна Ивановна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Бабаджанова Нодира Абдуллаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон давлат жаҳон
тиллари университети

Ширванова Тарана Амирага кызы
тарих фанлари номзоди, доцент,
Азербайджон давлат
иқтисодиёт университети

Мирзалиев Улуғбек Бегмурзаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), Гулистон
давлат педагогика институти

Нуруллаева Шоира Кушназаровна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Урганч давлат университети

Курбанов Бахтияр Журабаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD),
Наманган давлат университети

Хакимова Шоира Сағдуллаевна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), UBS Тошкент филиали

Толибоева Нодира Одилжоновна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон
жаҳон тиллари университети
Масъул котиб

Теймураз Ахалмосулишвили
тарих фанлари номзоди, профессор,
Телави давлат университети

Джоробекова Айнуэр Эшимбековна
тарих фанлари номзоди, профессор,
Қозоғистон дипломатия академияси

Рахмонқулова Зумрад Бойхуразовна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Исаков Бахадир Нигматуллаевич
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон давлат жаҳон
тиллари университети

Холмуродов Дилшод Рашидович
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), Жиззах давлат
педагогика университети

Юсупов Ахмеджон Шоназарович
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доценти
Urganch davlat universiteti

Тиллахжаева Хуршида Джумаваевна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD),
Тошкент давлат техника университети

Одилов Абдор Анварович
тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
Ўзбекистон Миллий университети
Масъул котиб

Исоков Бахтиёр Робиддинович
тарих фанлари номзоди, доцент,
Наманган давлат университети

Тўхтабасев Аъзамжон Шарипхўжаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доцент,
Наманган давлат университети

Халмуратов Бахтиёр Режавалиевич
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доцент,
Наманган давлат университети

Алимардонов Отабек Қудратович
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доценти
Ўзбекистон Миллий университети

Хасанова Нодира Ибрагимовна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доценти, Денов
тадбиркорлик ва педагогика институти

Турсунова Юлдуз Бобоқуловна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD),
ЎзР. ФА. Тарих институти

Азаматова Гулмира Байирбековна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD),
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Каримжонов Жасурбек Мухторжонович
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD),
Ўзбекистон Миллий университети

1. Ziyoda Abdullayeva

SHAXSNING O‘ZLIGINI ANGLASH MUAMMOSI: EKZISTENSIAL-FALSAFIY TAHLIL....5

2. Mirzoxid Askarov

O‘ZBEK MILLIY IDENTIKLIGINI TADQIQ ETISHNING ZAMONAVIY TARIXSHUNOSLIK
TENDENSIYALARI.....11

3. Nilufar Djurayeva

O‘ZBEKISTON XOTIN-QIZLAR QO‘MITASI FAOLIYATINING USTUVOR
YO‘NALISHLARI VA VAZIFALARI (1991-2020 yillar).....19

4. Nuralibek Bozarov

SURXONDARYO VILOYATIDA TURIZM SOHASINING INSTITUTIONAL VA
TASHKILIY-HUQUQIY ASOSLARI SHAKLLANISH TARIXI (1992–2000-YILLAR).....33

5. Shuhrat Djabborov

MOVAROUNNAHRDA ARAB YOZUVINING TARQALISHI VA YOZMA MADANIYAT
TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI.....39

6. Rabiyaon Ibragimova

QUYI AMUDARYO HUDUDI DING‘ILDJA DEHQONCHILIK VOHASI AHOLISINING
UZUMCHILIGI TARIXI.....47

7. Наргиза Каримова

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВА И ТОРГОВЛИ БАКАЛЕЙНЫМИ
ТОВАРАМИ В УЗБЕКИСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА.....51

8. Ruxiddin Patxiddinov

XX ASRNING 30-YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA SANITARIYA-EPIDEMIOLOGIYA
NAZORATI TASHKILOTLARI FAOLIYATIDAN.....57

9. Soxiba Sulaymanova

TURK XOQONLIGINING TASHKIL TOPISH TARIXIDAN.....62

10. Umidbek Tashmuradov

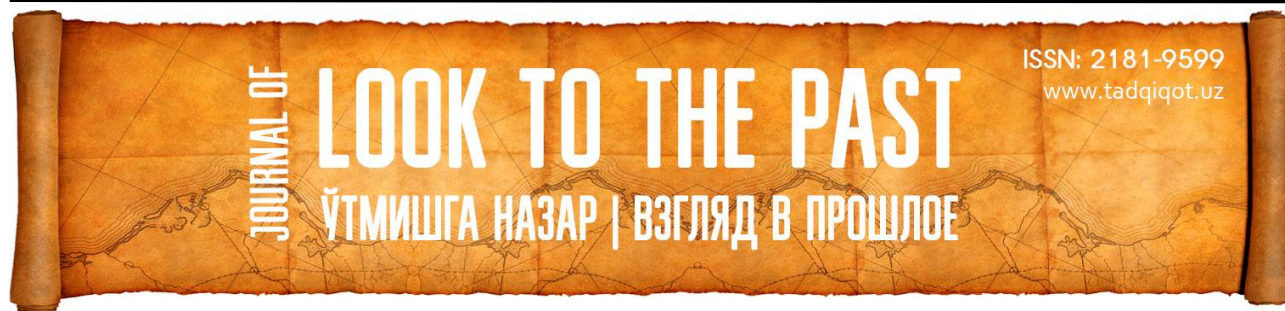
MUSTAQILLIK DAVRI SUV XO‘JALIGI, QASHQADARYO VILOYATI IRRIGATSIYA-
MELIORATSIYA TIZIMINING TARIXIY SHAKLLANISHI.....69

11. To‘lqin Xudoyqulov

BUXORO AMIRLIGI QO‘SHININING JANGOVAR TAYYORGARLIGI VA QUROLLANISH
DARAJASI: AN‘ANA VA MODERNIZATSIYA JARAYONLARI.....75

12. Хусан Хушвақтов

ТОШКЕНТ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК МАШИНАСОЗЛИК ЗАВОДИ (ТАШСЕЛЬМАШ) НИИГ
ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ТАРИХИ.....82



Umidbek Mirza o'g'li Tashmuradov,
QarDU mustaqil tadqiqotchisi
Email: tashmurodovumidbek@gmail.com

MUSTAQILLIK DAVRI SUV XO'JALIGI, QASHQADARYO VILOYATI IRRIGATSIYA-MELIORATSIYA TIZIMINING TARIXIY SHAKLLANISHI

For citation: Umidbek M. Tashmuradov. HISTORICAL FORMATION OF THE IRRIGATION AND LAND-RECLAMATION SYSTEM OF KASHKADARYA REGION: PHYSICAL-GEOGRAPHICAL FACTORS, WATER RESOURCES AND THE SOVIET LEGACY. Look to the past. 2026, vol. 9, issue 9.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.23031880>

ANNOTATSIYA

Maqolada Qashqadaryo viloyati irrigatsiya-melioratsiya tizimining 1991-yilga qadar bo'lgan shakllanish jarayoni tarixiy tahlil qilinadi. Viloyatning tabiiy-geografik tasnifi, suv resurslarining taqchilligi, daryo oqimining mavsumiy rejimi va tuproq-gidrogeologik sharoit sug'orma dehqonchilik hamda melioratsiyani hududda iqtisodiy taraqqiyotning hal qiluvchi sharti darajasiga ko'targan omillar sifatida ko'rsatilgan. An'anaviy sug'orish madaniyati, miroblik instituti, mustamlaka va sovet davrlaridagi o'zgarishlar, xususan, Eskianhor kanali, Chimqo'rg'on suv ombori, Qarshi gidrouzeli va Qarshi magistral kanali kaskadining barpo etilishi arxiv hujjatlari, davriy matbuot va ilmiy adabiyotlar asosida yoritilgan. Mustaqillik arafasida viloyat ulkan, biroq energiya sarfi yuqori, markazlashgan moliyalashtirishga va paxta yakkahokimligiga bog'liq, jiddiy meliorativ muammolarga ega suv xo'jaligi majmuasiga ega bo'lgani asoslangan.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo viloyati, irrigatsiya, melioratsiya, suv resurslari, Qarshi cho'li, Qarshi magistral kanali, miroblik, ikkilamchi sho'rlanish, sovet davri merosi.

Ташмуратов Умидбек Мирза угли,
Соискатель КарГУ
email: tashmurodovumidbek@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКОЕ ФОРМИРОВАНИЕ ИРРИГАЦИОННО-МЕЛИОРАТИВНОЙ СИСТЕМЫ КАШКАДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ: ПРИРОДНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ И СОВЕТСКОЕ НАСЛЕДИЕ

АННОТАЦИЯ

В статье проводится исторический анализ формирования ирригационно-мелиоративной системы Кашкадарьинской области до 1991 года. Показано, что природно-географические условия, дефицит водных ресурсов, сезонный режим речного стока и почвенно-гидрогеологические условия превратили орошаемое земледелие и мелиорацию в решающее условие экономического развития региона. На основе архивных документов, периодической печати и научной литературы освещены традиционная культура орошения,

институт мирабов, изменения колониального и советского периодов, в частности строительство канала Эскианхор, Чимкурганского водохранилища, Каршинского гидроузла и каскада Каршинского магистрального канала. Обосновано, что накануне независимости область располагала масштабным, но энергоёмким, зависимым от централизованного финансирования и хлопковой монокультуры водохозяйственным комплексом с серьёзными мелиоративными проблемами.

Ключевые слова: Кашкадарьинская область, ирригация, мелиорация, водные ресурсы, Каршинская степь, Каршинский магистральный канал, мирабы, вторичное засоление, советское наследие.

Umidbek M. Tashmuradov,

Independent Researcher, Karshi State University

email: tashmurodovumidbek@gmail.com

HISTORICAL FORMATION OF THE IRRIGATION AND LAND-RECLAMATION SYSTEM OF KASHKADARYA REGION: PHYSICAL-GEOGRAPHICAL FACTORS, WATER RESOURCES AND THE SOVIET LEGACY

ABSTRACT

The article presents a historical analysis of the formation of the irrigation and land-reclamation system of Kashkadarya region before 1991. It shows that the region's physical-geographical conditions, the scarcity of water resources, the seasonal regime of river flow and soil-hydrogeological conditions made irrigated farming and land reclamation a decisive precondition of regional economic development. Drawing on archival documents, periodicals and scholarly literature, the paper examines the traditional irrigation culture, the institution of mirabs and the changes of the colonial and Soviet periods, in particular the construction of the Eskianhor canal, the Chimkurgan reservoir, the Karshi hydraulic complex and the pumping cascade of the Karshi Main Canal. It is substantiated that on the eve of independence the region possessed a vast but energy-intensive water-management complex, dependent on centralised financing and cotton monoculture and burdened with serious reclamation problems.

Index Terms: Kashkadarya region, irrigation, land reclamation, water resources, Karshi steppe, Karshi Main Canal, mirabs, secondary salinisation, Soviet legacy.

Dolzarbli:

Tarixdan ma'lumki, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik suv ishlab chiqarishning ham, ijtimoiy hayotning ham bosh omili hisoblanadi. Xalqimizning "suv bor joyda hayot bor" degan xalq hikmati Qashqadaryo vohasi uchun ramziy emas, balki bevosita amaliy mazmun kasb etadi [1, 9-b.]. Shu bois mustaqillik yillarida viloyatda amalga oshirilgan irrigatsiya-melioratsiya islohotlarining mazmuni va ko'lamini xolis baholash uchun, avvalo, bu jarayonlar kechgan tabiiy-geografik muhitni hamda 1991-yilga qadar shakllanib ulgurgan suv xo'jaligi majmuasining tarixiy tadrijini yaxlit tasavvur etish zarur.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, Qashqadaryo viloyati respublikaning eng yirik sug'orma mintaqalaridan biri bo'lib, uning suv ta'minoti Amudaryo suvini mashina usulida ko'tarib beruvchi nasos kaskadiga asoslangan, mustaqillik davrining barcha islohotlari esa aynan sovet davrida yaratilgan texnogen majmua va uning ichki ziddiyatlari zaminida amalga oshirildi. Maqolada viloyat irrigatsiya-melioratsiya tizimining tabiiy-geografik asoslari va tarixiy shakllanish bosqichlarini tahlil qilib, viloyat mustaqillik davriga qanday suv xo'jaligi merosi bilan kirib kelganini asoslab beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi va manbalar:

Tadqiqot tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga tayanadi, unda muammoli-xronologik, qiyosiy-tarixiy va manbashunoslik tahlili metodlari qo'llanilgan. Manbaviy asosni O'zbekiston Milliy arxivi va Qashqadaryo viloyat davlat arxivi hujjatlari, viloyat suv xo'jaligi

boshqarmasi muzeyi materiallari, 1960–1980-yillar davriy matbuoti hamda milliy va xorijiy tarixshunoslik asarlari tashkil etadi. Manbalarining ma'lumotlari o'zaro solishtirish orqali baholandi.

Tadqiqot natijalari:

Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning janubi-g'arbida, shu nomli daryo havzasida joylashgan bo'lib, maydoni 28,5 ming kvadrat kilometrni tashkil etadi. Hudud Buxoro, Samarqand va Surxondaryo viloyatlari hamda Turkmaniston va Tojikiston bilan chegaradosh [2, 65-b.]. Geografik o'rin viloyat suv xo'jaligining ikki tub xususiyatini belgilaydi. Hudud Pomir-Oloy tog' tizmalarining g'arbiy etaklarida joylashgani bois mahalliy suv manbalari tog' oqimlariga bog'liq, viloyatning g'arbiy va janubi-g'arbiy qismini egallagan Qarshi cho'li esa tabiiy suv manbalaridan deyarli mahrum bo'lib, uni suv bilan ta'minlashni faqat transhududiy inshootlar orqaligina amalga oshirish mumkin. Tabiiy sharoitiga ko'ra viloyat hududi uch mintaqaga – yog'in nisbatan ko'p bo'lgan yuqori (Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Yakkabog' tumanlari), lalmi va sug'orma dehqonchilik uyg'unlashgan o'rta (Qamashi, G'uzor) hamda qadimdan suv tanqisligini boshdan kechirgan quyi mintaq – Qarshi atrofidagi tekislik va cho'l zonasiga ajratiladi. Aynan shu uch mintaqali tuzilma viloyat irrigatsiyasining tarixiy arxitekturasini belgilab beradi, suv yuqoridan quyiga taqsimlanadi, eng keskin muammolar esa doimo quyi mintaqada to'planadi.

Tuproq-gidrogeologik sharoit melioratsiya masalasini boshidanoq kun tartibiga qo'ydi. Tog'oldi qismida unumdor bo'z tuproqlar tarqalgan bo'lsa, tekislik va cho'l zonasida taqir, taqirsimon va turli darajada sho'rlangan tuproqlar hamda sho'rxoklar keng maydonlarni egallaydi [2, 66–68-b.]. Qarshi cho'lining quyi qismlarida sizot suvlari yer yuzasiga yaqin va yuqori darajada minerallashgan bo'lib, sug'orish me'yorlari buzilganda tuzlarning haydalma qatlamga ko'tarilishi – ikkilamchi sho'rlanish xavfi yuzaga keladi. Shu bois hududdagi har qanday yirik sug'orish loyihasi zovur-kollektor tarmog'i, sho'r yuvish va sizot suvlari sathini pasaytirish tadbirlari bilan uyg'unlikda amalga oshirilishi shart edi. Iqlim keskin kontinental va arid hisoblanib, tekislik qismida yillik yog'in 150–300 millimetrdan oshmaydi, bug'lanish esa undan bir necha barobar yuqori [2, 65-b.]. Iqlimshunoslar O'zbekistonning janubiy tekisliklarida yog'in miqdorining kamayish tendensiyasini qayd etadilar. Qashqadaryo havzasidagi muzliklar maydoni 1957–2010-yillarda 10,29 kvadrat kilometr, ya'ni 56,7 foizga qisqargan – bu o'rganilgan havzalar ichida eng yuqori nisbiy ko'rsatkichdir [3, 61–62-b.].

Daryo oqimining yil davomida notekis taqsimlanishi – oqimning asosiy qismi bahorga to'g'ri kelib, ekinlar suvga eng muhtoj bo'lgan yoz o'rtalarida daryolarning sayozlashishi – yana bir jiddiy muammo bo'lib kelgan [3, 63–64-b.]. 1963-yilda ishga tushirilgan 500 million kub metrlik Chimqo'rg'on, keyinroq barpo etilgan 200 million kub metrlik Pachkamar va 26 million kub metrlik Qamashi suv omborlari oqimni mavsumiy tartibga solish bo'yicha aynan shu obyektiv ehtiyojga javob sifatida barpo qilingan [4]. Viloyatning bosh suv arteriyasi – Qashqadaryo Hisor tizmasining g'arbiy yonbag'irlaridan boshlanib, Oqsuv, Tanxozdaryo, Yakkabog'daryo, G'uzordaryo irmoqlarini qabul qiladi, biroq uning yillik oqimi vo'ha ehtiyojiga nisbatan kichik, quyi oqim esa tarixan suvsiz qolgan. Shu sababli vo'ha suv xo'jaligining butun tarixini, mohiyatan, ikki tashqi manba – Zarafshon va Amudaryo suvlarini hududga jalb etish uchun kurash tarixi sifatida talqin etish mumkin. Uning dastlabki bosqichi Zarafshon suvini Eskianhor orqali olib kelish, yakuniy va eng yirik bosqichi esa Amudaryo suvini mashina kanali orqali ko'tarib berish bilan bog'liq bo'ldi.

Sug'orma dehqonchilikning vohadagi ildizlari qadim davrlarga borib taqaladi. Arxeologik tadqiqotlar ilk temir davridayoq Yerqo'rg'on va Uzunqir kabi yirik shahar markazlari atrofida sug'orishga asoslangan dehqonchilik rivojlanganidan guvohlik beradi, antik davrda Nautaka va Naxshab, o'rta asrlarda Kesh va Nasaf vohalari Movarounnahrning obod dehqonchilik o'lkalari qatorida tilga olingan, arab geograflari Istaxriy va Ibn Havqal ularni serhosil, ariqlari sersuv o'lka sifatida tavsiflagan [5, 20–23-b.]. Ya.G'.G'ulomov asoslab berganidek, O'rta Osiyo sivilizatsiyasining taraqqiyoti sun'iy sug'orish tizimlarini barpo etish va ularni jamoa bo'lib boshqarish madaniyati bilan chambarchas bog'liq kechgan [6, 19-b.]; bu metodologik xulosa A.R.Muhammadjonovning Zarafshon vodiysi bo'yicha tadqiqotlari [7, 21–24-b.] va vohaning

sugʻorilish tarixiga bagʻishlangan maxsus monografiya [8] bilan birga mavzuni oʻrganishda tayanch nazariy asos boʻlib xizmat qiladi.

Oʻrta asrlar va xonliklar davrida vohada suv taqsimotining oʻziga xos instituti – miroblik tizimi shakllandi. Suv xoʻjaligini bosh mirob boshqargan, yirik kanallar miroblar, ikkinchi darajali ariqlar ariq oqsoqollari tasarrufida boʻlgan, suv tanqis paytlarda «mardiquraq» deb atalgan qatʼiy navbat tartibi qoʻllanilgan, ariqlarni qazish va tozalash hashar yoʻli bilan, foydalanuvchilarning yer maydoniga mutanosib ishtirokida bajarilgan. Bu tizim suvdan tejamli foydalanish intizomini shakllantirgan va suv boshqaruvini jamoaviy nazorat ostiga olgan edi. Buxoro amirligi tarkibidagi Qashqadaryo bekliklarida suv munosabatlari shariat meʼyorlari va odat asosida tartibga solinar, inshootlarni saqlash xarajatlari aholidan olinadigan yigʻimlar va hashar majburiyati hisobidan qoplanar edi [1, 10–12-b.]. Podsho Rossiyasi davrida viloyat hududi amirlik tarkibida qolgani bois bu yerda mustamlaka maʼmuriyatining yirik irrigatsiya loyihalari amalga oshirilmadi. Bu holat ikki yoqlama natija berdi, Hudud yirik texnik loyihalardan chetda qoldi, biroq anʼanaviy suv boshqaruvi instituti bu yerda boshqa mintaqalardagiga qaraganda toʻlaroq saqlanib, XX asr oʻrtalarigacha amal qilib keldi.

1917–1925-yillar mintaqa irrigatsiyasi uchun inqiroz va tiklanish davri boʻldi, koʻplab tarmoqlar parvarishsiz qoldi, biroq miroblik instituti jamoaviy oʻzini-oʻzi boshqarish vazifasini bajarib, tizimning butunlay izdan chiqishining oldini oldi. 1920-yillarning birinchi yarmida kanallar tiklandi, 1923–1925-yillarda ayrim vohalarda drenaj va shoʻr yuvish tajribalari boshlandi [9, 1481–1483-b.], 1925-yilga kelib Oʻrta Osiyo sugʻorish tizimi urushdan oldingi darajaga yaqinlashdi [10, 16–17-b.]. 1925-yil dekabrda yer-suv islohoti suv-yer munosabatlarini davlat nazoratiga oʻtkazdi, suv endi jamoa boyligi emas, davlat resursi sifatida taqsimlana boshladi, miroblarning amaliy koʻnikmalari esa yangi tuzilmalar tomonidan oʻzlashtirildi [11, 55–57-b.]. 1930-yillarda respublika irrigatsiyasida hal qiluvchi rol oʻynagan ommaviy xalq hashari usuli [12, 30–38-b.] Qashqadaryoda mahalliy kanal va ariqlarni tiklashda qoʻllanilib, urushdan keyingi qurilishlarga tashkiliy tajriba boʻldi.

Tub burilish urushdan keyingi yillarda yuz berdi. Oʻrta asrlardayoq maʼlum boʻlgan Eskianhor oʻzanining 1955-yilda zamonaviy muhandislik asosida qayta qurilishi Zarafshon suvini vohaga muntazam yetkazib berish imkonini yaratdi va Kasbi, Koson tumanlarida sugʻoriladigan maydonlarni kengaytirdi [11, 60–63-b.], 1963-yilda esa Chimqoʻrgʻon suv ombori oʻrta mintaqa yerlarini barqaror suv bilan taʼminladi. Ayni shu ikki inshoot vohaning ichki suv resurslaridan foydalanish imkoniyati chegarasiga yetganini ham koʻrsatdi. Sugʻoriladigan maydonlarni jiddiy kengaytirish endi faqat Amudaryo suvi hisobiga mumkin edi [13, 195-b.]. Qurilishning tashkiliy asoslari ham shu yillarda shakllandi. 1961-yil avgustida yagona Qashqadaryo qurilish-montaj boshqarmasi tashkil etildi, 1965-yildan vohaning yirik kanallari betonlashtirildi, quyi mintaqada Xudoyzod va Qoratepa zovurlari qazildi [14, 77-b.]. 1962-yilda boshlanib 1965-yil 26-aprelda ishga tushirilgan, sekundiga 520 kub metr oʻtkazish quvvatiga ega Qarshi gidrouzeli daryoning quyi oqimidagi ellikta tarqoq suv olish nuqtasi oʻrnini bosib, voha suv taqsimotini muhandislik asosiga oʻtkazdi va yirik gidrotexnik qurilish tajribasiga ega mahalliy kadrlar maktabini shakllantirdi [15, 3-v.].

Viloyat suv xoʻjaligi tarixidagi eng yirik loyiha – Qarshi choʻlini oʻzlashtirish dasturi 1963-yildan amaliy bosqichga kirdi. Ixtisoslashgan «Qarshiqurilish» boshqarmasi tashkil etilib, 1965-yilning oʻzida 1 milliard rubldan koʻproq davlat mablagʻi sarflandi [14, 77-b.]. 1966-yil iyulida tasdiqlangan Bosh sxemaga koʻra Qarshi bosh kanalining 80-kilometrida 1,5 milliard kub metrlik Tallimarjon, 180-kilometrida 2,2 milliard kub metrlik Shoʻrsoy suv omborlarini qurish va ularni suv deyarli sarflanmaydigan qish oylarida nasoslar orqali toʻldirish koʻzda tutildi [16, 1-v.]. Jami oʻzlashtirilishi belgilangan maydon 500 ming gektarni tashkil etdi. Loyihaning muhandislik oʻzagi – Qarshi magistral kanali va oltita nasos stansiyasidan iborat kaskad 1967–1970-yillarda barpo etilib, Amudaryo suvini 132 metr balandlikka koʻtarib berdi [17, 28-b.]. 1974-yil bahorida Amudaryo suvi 164 kilometrlik kanal orqali vohaga yetib keldi va bu voqea vohaning ming yillik suv tanqisligi tarixida tub burilish yasadi [4]. 1963–1979-yillarda choʻlda 30 ta sovxoz tashkil etilib, qishloq xoʻjaligi oborotiga 60 ming gektardan ortiq yangi yer qoʻshildi, Tallimarjon va Nishon

shahar maqomini oldi. O'zlashtirish kuchli ilmiy-loyihaviy ta'minotga tayandi. Sug'orish, drenaj, sho'r yuvish, agrotexnika va infratuzilma qurilishini yaxlit tizimda olib borish tamoyillari «Sredazgiprovdoklopok» va SANIIRI olimlari tomonidan ishlab chiqildi. V.A.Duxovniy ta'kidlaganidek, beton qoplamali kanallar, lotoklar, yopiq quvurlar va ikki tomonlama tarmoqlar yuqori foydali ish ko'effitsiyentini ta'minladi [18, 183-b.].

Shu bilan birga, 1970–1980-yillar tajribasi tizimning tug'ma zaifliklarini ham namoyon qildi. Birinchidan, oltita nasos stansiyasi yiliga yuz millionlab kilovatt-soat elektr energiyasi iste'mol qilar, suvning har kub metri tannarxida energiya xarajati hal qiluvchi ulushni tashkil etardi [1, 17-b., 21-b.]. Bu xususiyat suv ta'minotini uzluksiz elektr ta'minoti va ehtiyot qismlar yetkazib berilishiga bog'lab qo'ydi. Ikkinchidan, sug'oriladigan maydonlarning jadal kengayishi yer osti suvlari sathining ko'tarilishiga, botqoqlanish va ikkilamchi sho'rlanishning kuchayishiga olib keldi, ayrim massivlarda drenaj qurilishi sug'orish tarmoqlaridan orqada qoldi. 1985-yilga kelib respublika bo'yicha sho'rlangan sug'oriladigan yerlar 1,5 million gektardan oshib ketdi [19, 340-b.]. Uchinchidan, paxta yakkahokimligi sharoitida sug'oriladigan maydonlarning qariyb yarmini paxta egallab, almashlab ekish qat'iy reja topshiriqlariga bo'ysundirildi [11, 67–70-b.], magistral va xo'jaliklararo kanallarda filtratsiya hamda texnik yo'qotishlar esa suv olishning uchdan biriga yaqinini tashkil etardi [16, 19-v.]. 1980-yillarning ikkinchi yarmida Jizzax, Sirdaryo, Qashqadaryo viloyatlari va Qoraqalpog'istondagi yangi o'zlashtirilgan yerlardagi 66 ta sovxoz gektaridan atigi 10–11 sentner hosil olib, yiliga 45 million rubl atrofida zarar ko'rar, 1986–1990-yillarda ekin maydonlarining suv bilan ta'minlanishi 60–70 foizgacha pasayib ketgan edi [4]. Muhimi shundaki, bu muammolar ayrim texnik nosozliklar emas, balki tizim ishlashidagi tub nomutanosiblik – suvni ko'p berishga qaratilgan reja intizomi bilan ortiqcha suvni chiqarib yuborishga mo'ljallangan drenaj quvvati o'rtasidagi uzilish natijasi edi.

1960–1980-yillar adabiyoti va matbuoti cho'l o'zlashtirishni asosan qahramonlik ruhida yoritgan bo'lsa, muammolar xizmat hujjatlarida qayd etilgan [21, 129-b.], zamonaviy xorijiy tarixshunoslik esa ekologik oqibatlariga urg'u berib, davr yutuqlarini keltirishni chetda qoldiradi [20, 401–403-b.]. Mustaqillik arafasida viloyat respublikadagi eng yirik irrigatsiya-melioratsiya majmualaridan biriga ega edi. 1992-yil 1-yanvar holatiga ko'ra viloyatda 492 ming gektar sug'oriladigan yer bo'lib, shundan 211,3 ming gektarini paxta egallar, 14 tuman doirasida 238 xo'jalik faoliyat yuritardi [11, 75–78-b.]. Tizimning tayanch inshootlari – Qarshi gidrouzeli, Eskianhor kanali, Chimqo'rg'on, Pachkamar, Qamashi, Hisorak va Tallimarjon suv omborlari, Qarshi magistral kanali hamda oltita nasos stansiyasi kaskadi edi. Tan olib aytish lozimki, bu gidroteknika inshootlar voqea uchun sovet davrida bunyod etilgan eng yaxshi ish hisoblangan. hozirgi holatida kaskad sekundiga 200 kub metr suvni 157 metrga ko'tarib, 335 ming gektar maydonni sug'oradi [1, 17-b.]. Boshqaruv tuzilmasi esa butunlay markazlashgan rejali iqtisodiyot mantig'iga – suvning bepulligi, xarajatlarning byudjetdan qoplanishi va yuqoridan belgilangan limitlarga moslashgan bo'lib, suvdan foydalanuvchida tejamkorlikka iqtisodiy rag'bat mavjud emas edi [11, 89–92-b.; 22].

Xulosa:

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, birinchidan, viloyatning tabiiy-geografik sharoiti suv resurslarining cheklanganligida, arid iqlim, oqimning mavsumiy notekisligida va tuproqlarning sho'rlanishga moyilligida irrigatsiya-melioratsiya ishlarini bu yerda iqtisodiy taraqqiyotning hal qiluvchi sharti darajasiga ko'targan. Viloyat suv xo'jaligi tarixi mohiyatan tashqi manbalar Zarafshon va Amudaryo suvini jalb qilish tarixidir. Ikkinchidan, vohada ming yillar davomida shakllangan an'anaviy suv xo'jaligi madaniyati (miroblik, hashar, navbat tartibi) XX asr texnologiya tizimiga ijtimoiy poydevor bo'lib xizmat qildi. Mustaqillik yillarida suv iste'molchilari uyushmalarining tashkil etilishini ham shu an'ananing yangi shakldagi davomi sifatida talqin etish mumkin. Uchinchidan, 1960–1980-yillardagi Qarshi cho'lini o'zlashtirish dasturi viloyatda mintaqaviy ahamiyatga ega ulkan suv xo'jaligi majmuasini yaratdi, biroq bu majmua energiya sarfi yuqori nasos kaskadiga, markazlashgan moliyalashtirishga va ekstensiv paxtachilik modeliga qattiq bog'langan holda shakllandi. To'rtinchidan, 1980-yillar oxiriga kelib to'plangan meliorativ va texnika muammolar tizimning ichki zaxiralari tugab borayotganini ko'rsatdi. Ana shu murakkab

meros – ham ulkan bunyodkorlik natijasi, ham jiddiy tizimli muammolar manbai – bilan viloyat 1991-yilda davlat mustaqilligi davriga qadam qo‘ydi.

Iqtiboslar/Сноски/References:

1. Irrigation and Drainage in Republic of Uzbekistan: Past, Present and Future. – 2nd Edition. – Tashkent: Ministry of Water Resources of the Republic of Uzbekistan, 2022.
2. Чариев А., Ачилов М. Кашкадарьинская область. – Ташкент: Узбекистан, 1974.
3. Третье Национальное Сообщение Республики Узбекистан по Рамочной конвенции ООН об изменении климата. – Ташкент: Узгидромет, 2016.
4. Oblomurodov N., Rashidov O., Tolipov F., Shoyimov S. A Historical Analysis of Land Development and Irrigation–Reclamation Activities in Uzbekistan // Proceedings of the 5th International Conference I-CRAFT 2025. – Atlantis Press, 2026. – DOI: 10.2991/978-94-6239-666-1_21.
5. Равшанов П. Қарши ва Кеш тарихи манбалари. – Қарши: Насаф, 2005.
6. G‘ulomov Ya.G‘. Xorazmning sug‘orilish tarixi (qadimgi zamonlardan hozirgacha). – Toshkent: O‘zSSR FA nashriyoti, 1959.
7. Muhammadjonov A.R. Quyi Zarafshon vodiysining sug‘orilish tarixi (qadimgi davrdan – XX asr boshlarigacha). – Toshkent: Fan, 1972.
8. Суюнов С. Қашқадарё воҳасининг суғорилиш тарихи: монография. – Қарши, 2023.
9. Mirzaqosimov A. O‘zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya tarixi (1917–1925): shakllanish, inqiroz va tiklanish dinamikasi // Ilm-fan yangiliklari konferensiyasi. – Andijon, 2025. – B. 1481–1483.
10. Боруздин А.Г. Ирригация Средней Азии в 1925 г. – М.–Л., 1926.
11. Жаббарова И.Х. Қашқадарё воҳасида янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва суғориш тизими тарихи (XX асрнинг 50–80 йиллари мисолида): монография. – Тошкент: ELNUR-PRINT, 2023.
12. Пардаев А. Возрожденный край. – Ташкент: Узбекистан, 1984.
13. Ирригация Узбекистана. Т. 1: Развитие ирригации в комплексе производительных сил Узбекистана / Гл. ред. А.С. Садыков. – Ташкент: Фан, 1975.
14. Qodirov I. O‘zbekiston irrigatsiya qurilishi tarixida «Qashistroy» birlashmasining ahamiyati // Central Asian Journal of Education and Innovation. – 2024. – Vol. 3, № 9. – B. 77–80.
15. QVDA, 561-fond, 1-ro‘uxat, 1-ish.
16. QVDA, 439-fond, 1-ro‘uxat, 38-ish.
17. Чориев А., Очилов М. Сув келди – нур келди. – Тошкент: Ўзбекистон, 1977.
18. Духовный В.А., Юп де Шуттер. Вода в Центральной Азии: прошлое, настоящее и будущее. – Астана, 2019.
19. Алимова Д.А., Каримов Р.Х., Акилов К.А. ва бошқ. История Узбекистана (1917–1991). – Ташкент, 2002.
20. Obertreis J. Imperial Desert Dreams: Cotton Growing and Irrigation in Central Asia, 1860–1991. – Göttingen: V&R unipress, 2017.
21. Тошев Х. Дарёлар туташган диёр. – Қарши: Насаф, 2020.
22. Qashqadaryo viloyati Suv xo‘jaligi boshqarmasi muzeyi materiallari.

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ
LOOK TO THE PAST

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Тадqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000